

Krivoverci v komunizmu - jugoslovanska alternativa stalinizmu*

AVGUST LEŠNIK

POVZETEK

Avtor v razpravi obravnava v šestih točkah (Bistvo koncepcije KPJ do socialističnega razvoja v Jugoslaviji /1945-48/; Zgodovinske dimenzije ustanovitve Informburoja; Jugoslovanski "ne" Stalinu leta 1948; Šesti partijski kongres - vsebinski preobrat?; Normalizacija odnosov in novi dvomi; Teoretični vidiki) vzroke, genezo in posledice jugoslovanskega spora s stalinizmom v času IB. Pri tem ugotavlja, da je bil jugoslovanski koncept graditve socializma - do spora z IB - istoveten sovjetskemu. Do spora je prišlo šele potem, ko se jugoslovansko državno in partijsko vodstvo ni strinjalo s sovjetskim vsiljevanjem podrejene vloge v medsebojnih ekonomskih in političnih odnosih, kajti ne gre prezreti, da je bila Jugoslavija - v primerjavi z državami socialističnega bloka - vojaško, politično in kadrovske neodvisna. Vsiljeni spor je potemtakem povzročil iskanje lastne družbene poti (samoupravljanje). Pri tem avtor opozarja, da se partija - navkljub novemu programu (1952) ne odreka oblasti oziroma vodilni idejni vlogi v tako proklamirani samoupravni družbi. To pa predstavlja tisto točko, da se novonastajajoči družbeni sistem ni mogel iztrgati iz okvirov stalinizma; pot k jugoslovanskemu "neostalinizmu" je bila odprta.

ABSTRACT

"THE COMMUNIST HERETICS" - THE YUGOSLAV ALTERNATIVE TO STALINISM

In the paper, the author deals in six points with the causes, the evolution and the consequences of the Yugoslav conflict with the stalinism in the time of Inform Bureau. These points are: the essence of the Yugoslav Communist Party concept on socialist development in Yugoslavia (1945-48); Historical dimensions of the establishment of Inform Bureau; The Yugoslav "No" to Stalin in 1948; The sixth congress of the Party - a substantial change?; The normalisation of relationship and new doubts; Theoretical aspect. He concludes that the Yugoslav concept of the socialist construction and the Soviet were identical until the conflict with the IB. The conflict only arose after the Yugoslav state and party leadership had refused to play an inferior role in the political and economic relationship with

* Založba Decaton v Mainzju je izdala (1993) zbornik razprav s skupnim naslovom "Krivoverci v komunizmu - alternative stalinizmu" (Ketzer im Kommunismus - Alternativen zum Stalinismus). Avtor je bil s strani uredniškega odbora zbornika naprošen, da napiše prispevek z naslovom "KPJ proti Stalinovemu dogmatizmu". Pričujoči zapis je nekoliko predelana "nemška" verzija, vendar ohranja vsebinsko sporočilo.

the Soviets which the letter were imposing. Saying this, one must not overlook the fact that unlike other socialist states, Yugoslavia was military, politically and otherwise independent from the Soviet Union. The imposed conflict, therefore, compelled Yugoslavia to search for its own way, which eventually found expression in self-management. Here the author points out that Party, despite a new programme (1952) did not give up power and a leading ideological role in the newly proclaimed self-management society. This proves that the newly formed social system could not break away from the Stalinist framework. On the contrary, it paved the way to the Yugoslav "neo-stalinism".

Sredina petdesetih let je - z začetim procesom destalinizacije - v mnogočem mejna črta v razvoju komunističnega gibanja. To je čas, ko so se na stežaj odprla vrata procesu kritičnega obravnavanja dotakratne politike in teorije v samem gibanju, pa tudi čas, ki pomeni dokončni razpad prejšnje centralistične strukture mednarodnega komunističnega gibanja, porojene z ustanovitvijo kominterne (1919). Pojavilo se je več partij, ki niso bile več pripravljene tolerirati nobenega "vodilnega centra". Vrsta ključnih postavk dotodanje teorije in prakse komunističnih partij, temelječe na stalinističnih "resnicah", je bila podvržena ostri kritiki. V tem širokem procesu prenove komunističnega gibanja je imela ključno vlogo jugoslovanska partija, kajti v njenem sporu z VKP(b) v okviru Informbiroja, ki je izbruhnil leta 1948, ni šlo več samo za upor in "krivoverstvo" posameznikov, pač pa za upor in "krivoverstvo" neke partije v celoti.

1. Bistvo koncepcije KPJ do socialističnega razvoja v Jugoslaviji (1945-1948)

Programsko usmeritev KPJ v prvih povojnih letih (do spora z IB) lahko rekonstruiramo iz praktičnih ukrepov, saj so bili teoretični pogledi akterjev nove družbe - tako kvantitetno kot vsebinsko - skromni. V teh pogledih je obstajala le poenostavljena predstava o poteh, načinu in težavah, ki se bodo pojavile v procesu ustvarjanja novega družbenega sistema. Še več, do vseh novih vprašanj in problemov KPJ ni imela svojega izdelanega stališča, zato je bila "prisiljena", da v obliki idejnih in konkretnih rešitev sprejme tisto, kar je nudila sovjetska teorija in praksa. O tem govori tudi podatek, da je od 1500 članov KPJ, kolikor jih je bilo leta 1947 v partijski organizaciji vlade FLRJ, le 60 preučevalo zgodovino jugoslovanskega delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, vsi ostali pa zgodovino VKP(b).¹ Eden prvih in največjih prijemov v tej smeri je bila koncepcija prve jugoslovanske ustave (sprejeta 31. I. 1946) po vzorcu sovjetske ustave iz leta 1936. Razen manjših razlik v definiranju oblik lastnine produkcijskih sredstev (jugoslovanska je poznala državno, zadružno in privatno,² medtem ko je sovjetska ustava dovoljevala privatno lastnino samo v okviru ohišnice³) ter metod delovanja lokalnih organov državne oblasti,⁴ sta

¹ R. Radonjić, Sukob KPJ s Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948-1950), Zagreb 1979, str. 55.

² Ustav FNRJ, Beograd 1946, str. 9.

³ Ustav SSSR, Sarajevo 1945, str. 37.

⁴ M. Pijade, Izbrani govori in članki 1941-1947, Ljubljana 1950, str. 85-110 (Govor o osnutku ustave FLRJ na seji Ustavodajne skupščine FLRJ, 17. I. 1946). Moša Pijade (1890-1957) je avtor prvih pisanih

bili ustavi istovetni. Kot vse tedanje KP na oblasti, je tudi KPJ izhajala iz predpostavke, da je razlastitev kapitalističnega razreda prvo in začetno dejanje diktature proletariata. Nacionalizacija produkcijskih sredstev in ustvarjanje državne lastnine - je bil torej pglavitni programski cilj KPJ, ki ga je začela uresničevati takoj, ko je bila postavljena nova državna oblast in njeno nadzorstvo nad državo.

V zgodovinskih okoliščinah, kakršne so bile v letih 1945-48, iz več razlogov ni bilo možno razpravljati o novih in drugačnih poteh razvoja socializma. Osnovni razlog je tičal v odnosu med KPJ in VKP(b). V vsej svoji zgodovini je KPJ kot članica KI sprejemala njeno generalno politično usmeritev ter izhajala iz dejstva, da si je ZSSR kot prva socialistična dežela pridobila bogate in preverjene izkušnje, kot tudi, da je našla temeljne rešitve, sprejemljive za vse komunistične partije in novonastale socialistične dežele. V tej zgodovinski fazi - ko so bili v okrilju komunističnega gibanja prepričani, da obstaja samo sovjetska pot v socializem, ko gre za graditev državne lastnine in administrativno-centralističnega sistema upravljanja družbenih zadev, zlasti še gospodarstva - je bilo seveda iluzorno pričakovati kakršnekoli širše in načelne razprave v okviru KPJ o novih poteh socialističnega razvoja.⁵ To tem bolj, ker si je bilo treba za takšno razpravo o alternativnih poteh razvoja socializma v Jugoslaviji najprej pridobiti lastne izkušnje. Pri tem ne gre prezreti, da je treba iskati vzroke za zaostajanje teoretične misli o graditvi nove družbe tudi v dejstvu, da so se teoretiki gibanja v obdobju med obema vojnama in med vojno ukvarjali pretežno s pripravami in vodenjem narodnoosvobodilnega boja in revolucije, kakor tudi, da so mnogi, ki so se ukvarjali s širšimi vprašanji, v tem boju padli.

Bistvo koncepcije KPJ o družbenoekonomskem sistemu v Jugoslaviji, temelječe na podlagi sovjetskega "modela", je bilo do spora z IB sledeče: državna lastnina produkcijskih sredstev, državno centralistično-administrativno planiranje produkcije in delitve kot temeljni zakon socialističnega razvoja ter postopno omejevanje in popolna likvidacija sleherne oblike privatne lastnine. Ideje o delavskem upravljanju se v tem obdobju niso mogle pojaviti. Nasprotno, v teoriji je bilo sprejeto stališče, da pripada aparatu socialistične države vodilna pozicija organizatorja in kontrolorja družbenih procesov, zlasti procesov materialne proizvodnje in delitve, kar je temeljni kamen etatičnega pogleda na družbeni razvoj. K sprejetju takšne koncepcije so pripomogle tudi številne druge zgodovinske okoliščine tedanjega časa. Ne gre prezreti, da je bila Jugoslavija v prvem povojnem obdobju pod vojaškopolitičnim in gospodarskim pritiskom zahodnoevropskih držav in ZDA ter tretirana kot najbolj vdani sovjetski satelit. V tem kontekstu so se obsežni načrti gospodarske graditve naslanjali pretežno na Sovjetsko zvezo. Tudi splošna gospodarska struktura je bila v prid formiranju centralizma. Državna lastnina in centralizem v upravljanju družbenih zadev sta bili sprejeti za tisto pot in metodo, ki naj prepreči, da se v prvih povojnih letih izogne gospodarskemu polomu, ki bi utegnil nastopiti zaradi velikega vojnega razdejanja in sploh pomanjkanja za življenje potrebnih sredstev. Prav tako je vladalo prepričanje, da je brez državne lastnine in administrativnega upravljanja nemogoče

predpisov "O nalogah in ustroju narodnoosvobodilnih odborov" kot organov ljudske oblasti na osvobojenih ozemljih, sprejetih v Foči, februarja 1942 (Ibidem, str. 9-18). Po vojni je bil nosilec najvišjih funkcij v zakonodajnih telesih ter avtor mnogih ustavnih in zakonskih določil, med drugim je redigiral ustavo iz leta 1946.

⁵ Od te splošne ocene izstopa programski članek "Temelji demokracije novega tipa" (1946), v katerem J. B. Tito piše: "...Ni nujno, da bi pot za doseg tega cilja bila in niti ne more biti v vseh deželah prav takšna, kakršno zaznamuje velika oktobrska revolucija. Bilo bi nemarksistično in nedialektično, če bi postavljali to vprašanje dogmatično. Te poti imajo lahko in tudi imajo mnogo skupnih stikališč, toda specifični pogoji in karakter notranjega razvoja določajo v sleherni deželi tudi specifične poti za doseg resnične ljudske demokracije" (J. B. Tito, Graditev nove Jugoslavije II, Ljubljana 1950, str. 210-211).

akumulirati večja sredstva - materialne in človeške sile - za gospodarsko graditev, kar je bil prvi pogoj za hitrejši gospodarski razvoj Jugoslavije, tedaj ene najbolj nerazvitih evropskih držav.⁶

Formalno KPJ ni imela napisanega akcijskega programa za prvo obdobje povojnega socialističnega razvoja, pač pa je njen program vgrajen v dokumentih Ljudske fronte, Zveze sindikatov in drugih množičnih organizacij ter dokumentih organov ljudske oblasti. S tem ideje KPJ pravzaprav dobivajo svoj formalni in javni izraz v programih množičnih organizacij, ki jih je sama ustvarila. To sta bila pot in način, da so široke ljudske množice sprejele ideologijo in politiko partije, hkrati pa tudi pot za njihovo aktiviziranje, da so uresničevale program partije. Takšen zunanji videz je prikrival stvarno vlogo in položaj partije v družbi. Pri tem ne gre prezreti, da so v Moskvi - ker niso "KPJ" pogosto zasledili v časopisnih člankih, govorih, deklaracijah - ugotovili, da je KPJ "utonila" v množičnih organizacijah in izginila. V resnici pa je bilo ravno nasprotno. Prav v tem obdobju, ko se je navzven zdelo, da partije v javnem političnem življenju skoraj ni, je bila najbolj navzoča, saj je bil njen vpliv najmočnejši in najneposrednejši.

Z analizo tekstov programskih dokumentov partije in državnih organov v letih 1945-1948, objavljenih razprav in govorov voditeljev KPJ in FLRJ, je mogoče rekonstruirati koncepcijo vodstva KPJ o družbeni ureditvi, ki se je ustvarjala, čeprav politični jezik ni popolnoma ustrezal njeni vsebini. V političnem besednjaku ni pogosto srečati kategorij, kot so "socializem", "komunizem", "diktatura proletariata", "socialistična država" in podobno, marveč prevladuje ljudskodemokratska frazeologija: "ljudska oblast", "ljudska demokracija", "oblast delovnega ljudstva", "ljudska država" in podobno. Celo v ustavi iz leta 1946 ni nikjer omenjena beseda "socializem". V bistvu se je nadaljevala tradicija iz časa narodnoosvobodilnega boja.

Druga pomembna ugotovitev iz analize dokumentov je, da načela političnega sistema - nastalega v vojni oziroma revoluciji,⁷ ki ga je sankcionirala ustava in splošni zakon o ljudskih odborih⁸ leta 1946 - sploh niso vprašanje. Drugače povedano: politični sistem z odločilno vlogo države in partije velja za "trajni" in "dokončni model", v katerem ne bo sprememb. Vsa pozornost je bila pravzaprav usmerjena na graditev gospodarskega sistema. Tako v teoriji kot v praksi je bila državnemu aparatu dana monopolna vloga pri uveljavljanju družbenih zadev; s tem je bila izključena možnost, da bi obstajala kakršnakoli drugačna oblika lastnine razen državne, saj sta bili pod njeno oblastjo in upravljanjem tudi združna in privatna lastnina.

Ko je mlada revolucionarna družbena struktura izvajala splošno smer oblikovanja etatičnega sistema, se je že toliko preobrazila v etatično družbeno ureditev, da po treh, štirih letih ni bilo skorajda nobenega področja družbenega življenja - od gospodarstva do kulture in umetniške ustvarjalnosti - ki ga ne bi zajemalo državno

⁶ Avtentičen izvor za analizo doktrine o gospodarskem sistemu so dela Borisa Kidriča (1912-1953), najjuglednejšega ekonomskega teoretika KPJ in ustvarjalca gospodarskega sistema Jugoslavije v letih od 1946 do njegove smrti 1953. Načela graditve administrativno-centralističnega gospodarskega sistema je B. Kidrič razložil v ekspoziciji v ljudski skupščini FLRJ (21. VII. 1946) ter nato v razpravi "O značaju našega gospodarstva" in v članku "O nekaterih načelnih vprašanjih našega gospodarstva" (B. Kidrič, Zbrano delo III, Ljubljana 1978, str. 65-79 in 165-177).

⁷ Josip Broz Tito (1892-1980), generalni sekretar CK KPJ, je že na plenumu CK KPJ konec aprila 1941 v Zagrebu jasno predložil perspektivo narodnoosvobodilnega boja: "...sedaj je treba izdati vse ukrepe za prevzem oblasti, da je buržoazija ne bo nikdar več prevzela, da se bo vstaja proti okupatorju razvijala tako, da to ne bo nikakršna buržoazna revolucija, temveč da bodo delovne množice prišle neposredno do oblasti" (J. B. Tito, Delavski razred in Zveza komunistov Jugoslavije 1926-1977 /Izbor govorov in člankov/, Ljubljana 1978, str. 124-133).

⁸ M. Pijade, Izbrani govori in članki, str. 111-139: O predlogu splošnega zakona o ljudskih odborih.

upravljanje in vodenje. V letih 1945-1949 je bil revolucionarni etastični sistem zgrajen. Toda prav takrat, ko je bilo konstituiranje administrativnega sistema bolj ali manj končano, se je začel - v času spora z IB (1948-53) - radikalni prelom z dotedanjo stalinistično teorijo in prakso družbenega razvoja. Začrtan je bil razvoj samoupravnega sistema kot alternativa stalinističnemu etatizmu.

2. Zgodovinske dimenzije ustanovitve Informbiroja

Ko je pravzaprav Stalin maja 1943 sprejel odločitev o formalni razpustitvi kominterne, je izhajal iz točne ugotovitve, da se s to odločitvijo ne bo nič bistvenega spremenilo v strukturi in naravi odnosov v mednarodnem komunističnem gibanju, predvsem pa, da se vloga sovjetske partije kot "vodilne partije" oziroma "centra" mednarodnega komunističnega gibanja ne bo zmanjšala. Toda že v času druge svetovne vojne so bile mnoge partije v položaju, da samostojno odločajo, ne da bi se predhodno posvetovale s KI oziroma kasneje s sovjetskim vodstvom. Predvsem se je ta praksa kazala in po vojni nadaljevala pri jugoslovanski, delno pa tudi pri češkoslovaški in poljski partiji. Stalin je zaključil, da je treba v pogojih zaostrene "mednarodne razredne borbe" in globoke blokovske razdelitve sveta tem težnjam in praksi narediti konec. To pa je bilo mogoče doseči edino s ponovno oživitvijo kominternskega tipa "železne" discipline v mednarodnem komunističnem gibanju, z monolitno enotnostjo, oziroma z rigorozno vzpostavitev novega kurza "vodilne partije". To je postalo za sovjetsko stran "nujno", kajti s prihodom desetih KP na oblast ni bil ogrožen samo prejšnji tip odnosov med komunističnimi partijami, temveč je sedaj stopilo v ospredje tudi vprašanje odnosov med socialističnimi državami. Ta novi problem je imel pomembne teoretične in politično-praktične dimenzije. Poleg tega je v tedanji razdelitvi sil ZSSR v določeni meri zaostajala za Zahodnimi silami, predvsem na ekonomskem in vojno-strateškem področju (nuklearno orožje). Stalin je ocenil, da bo bližnja konfrontacija med nasprotnima blokoma zelo težka in dolgotrajna, ter zaključil, da je treba vse omenjene "šibke točke" lastnega tabora kompenzirati z maksimalno mobilizacijo in koncentracijo vseh razpoložljivih političnih potencialov. Da bi se to doseglo, je Stalin potreboval kontrolo nad vsemi političnimi potenciali, s katerimi je razpolagalo mednarodno komunistično gibanje. V novih mednarodnih okoliščinah na eni in spremembah v komunističnem gibanju na drugi strani, se je sovjetsko vodstvo v letu 1947 odločilo, da ustanovi novo mednarodno komunistično telo - "Informacijski biro komunističnih in delavskih partij".⁹ Ustanovitev IB je bila tako ena prvih potez, ki so bile povlečene v hladni vojni dveh nasprotnih vojaškopolitičnih grupacij.

Stalinsko vodstvo sovjetske partije in države je v IB, kot prej v KI, videlo predvsem pomemben instrument svoje politike, ki je absolutizirala sovjetske izkušnje, ocenjevala možne poti graditve socializma in podcenjevala procese, ki so se sprožili po drugi svetovni vojni z osvobodilnimi gibanji. Temu je ustrezalo oblikovanje bloka socialističnih držav, zasnovano na centralizmu in popolni podreditvi državopartijski politiki ZSSR; njegovemu utrjevanju bi moral znatno pripomoči prav IB. Gornjo trditev potrjuje tudi podatek, da so bile - od sedemdesetih tedaj delujočih KP na svetu - vključene v IB samo evropske, in še od teh samo pomembnejše partije na oblasti ter

⁹ Informburo (IB, Kominform) je bil ustanovljen v Szklarski Porebi na Poljskem konec septembra 1947 na zasedanju devetih KP kot posvetovalni organ evropskih komunističnih in delavskih partij (1947-1956). Praksa je pokazala, da je IB pomenil le novo obliko institucionalizacije v mednarodnem delavskem gibanju, medtem ko so se v praksi ohranili stari, kominternski odnosi.

samo dve iz kapitalističnih dežel (francoska in italijanska). Stalinistično pojmovanje sodelovanja in povezovanja socialističnih držav, ki so ga inspirirale hegemonistične težnje, se je izrazilo v sovjetskem prizadevanju, da bi usmerjalo in določalo zunanjo politiko vseh socialističnih držav ter da bi s pomočjo raznih oblik gospodarskega sodelovanja kontroliralo in usmerjalo njihov notranji razvoj. V tem kontekstu je IB - zaradi Stalinove ogromne avtoritete in vpliva v mednarodnem delavskem gibanju - v svoji kratkotrajni zgodovini (1947-56) lahko izvajal politiko, ki je zanikala specifičnost poti socialističnega razvoja v posameznih deželah. Osnova takšne prakse so bili splošni koncept hegemonizma in podrejanje partij in gibanj "centru". Razumljivo je, da je to moralo privedi do spopada s tistimi, ki so se taki praksi upirali. Analize kažejo, da je spopad s KPJ dal osnovni pečat vsej dejavnosti IB. Devetletna zgodovina IB to popolnoma potrjuje, saj IB ni nikdar uresničeval ciljev, zaradi katerih je bil uradno ustanovljen. Nikoli ni uspel zaživeti kot instrument razvijanja sodelovanja med KP. V bistvu je IB samo dvakrat stopil na sceno - bilo je to leta 1948 in 1949, ko se je "vodilna partija" odločila, da prek njega internacionalizira svoja razhajanja z vodstvom KPJ. Na primeru spora s KPJ se je jasno pokazalo, da je bil IB ustanovljen izključno za doseg hegemonskih ciljev "centra". Ko pa je postalo jasno, da IB ni bistveno vplival na potek spora, kakor tudi dejstvo, da je lahko Stalin ustvaril enak pritisk na Jugoslavijo tudi brez njega, je bil IB praktično porinjen na stranski tir.¹⁰

3. Jugoslovanski "ne" Stalinu leta 1948

Kljub mnogim nesporazumom med Titom in vodstvom KI oziroma Stalinom v času narodnoosvobodilnega boja,¹¹ je Jugoslavija - z vzpostavitvijo "železne zavese" po drugi svetovni vojni - sprejela sovjetski vzorec graditve socializma in se v zunanji politiki močno opirala na ZSSR in socialistične vzhodnoevropske države (poroštvo za pozitivne rešitve mejnih problemov z Italijo in Avstrijo!), od njih pa se je tudi bistveno razlikovala: jugoslovanska revolucija je bila avtohtona, država je bila vojaško, kadrovsko in politično neodvisna. In prav ta specifični položaj jugoslovanske države in partije v primerjavi z ostalimi socialističnimi državami, kot tudi vztrajanje voditeljev KPJ na ohranitvi popolne samostojnosti v bodoče¹² - kar je bilo seveda v nasprotju s hegemonskimi cilji sovjetske države in partije - je vzrok, da je vodilna partija sklenila, da s pomočjo IB na internacionalistični ravni "razčisti" svoja razhajanja s KPJ. S pomočjo drugih KP je hotel Stalin izpeljati učinkovit politični pritisk na KPJ, jo disciplinirati in zlomiti, hkrati pa posvariti druge partije.¹³

Stalin je v letih 1945-1947 poskušal podrediti Jugoslavijo kot državo svoji zasnovi odnosov v mednarodnem delavskem gibanju in vplivati na njen notranji razvoj in zunanjo politiko, med drugim tudi z ustanavljanjem mešanih jugoslovansko-sovjetskih gospodarskih družb in bank. Jugoslovanska vlada je zavračala vse ponudbe,

¹⁰ Č. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi izmedju socijalističkih zemalja: Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd 1975; A. Lešnik, *Spor med Jugoslavijo in informbirojem*, Ljubljana 1978; R. Radonjić, *Sukob KPJ s Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948-1950)*, Zagreb 1979; M. Nikolić, *Informbiro I-II*, Zagreb 1989.

¹¹ V. Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita II*, Rijeka 1981, str. 985-1148: "Titovi ratni dokumenti 1941-1945".

¹² "Jugoslavija je trdno odločena, da bo tudi v bodoče vodila miroljubno politiko v duhu pravil OZN, pravil, ki temeljijo na enakopravnosti in enakosti vseh njenih članov..." (Iz Titovega ekspozicije o zunanji politiki FLRJ v Ljudski skupščini v Beogradu, 1. IV. 1946).

¹³ V. Dedijer, *Dokumenti 1948 I-III*, Beograd 1980; A. Lešnik, *Titova partija v boju s Stalinovim dogmatizmom*, Ljubljana 1981; J. Pirjevec, *Tito, Stalin in Zahod*, Ljubljana 1987; I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita: Informbirojevski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990.

pri katerih bi imela ZSSR nad polovico kapitala. Odnosi so se slabšali in konec 1947 in v začetku 1948 se je začela prva faza spora, najprej z zavlačevanjem sovjetske strani pri trgovinskih pogovorih za leto 1948 ter nato s prekinitvijo trgovinskih zvez med državama,¹⁴ ki so bili ključnega pomena za uspešno realizacijo prve jugoslovanske gospodarske petletke.¹⁵ Ekonomskemu je sledil politični pritisk oziroma zahteva po takojšnji ustanovitvi jugoslovansko-bolgarske federacije,¹⁶ kar je CK KPJ zavrnil in ocenil kot pritisk na neodvisnost FLRJ,¹⁷ temu je sledil odpoklic sovjetskih vojaških in civilnih strokovnjakov iz Jugoslavije.¹⁸

Spomladi 1948 se je z dopisovanjem obeh CK začel še oster ideološko-politični pritisk na jugoslovansko partijsko in državno vodstvo.¹⁹ Stalin in Molotov sta med drugim očitala jugoslovanskemu vodstvu, da v KPJ ni duha politike razrednega boja, da se je KPJ razvodenela v Ljudski fronti, da se na vasi krepijo kapitalistični elementi in da se v Jugoslaviji ustvarja protisovjetsko razpoloženje. Ker so v Moskvi kopije pisem brez vednosti KPJ poslali tudi drugim članicam IB, se je spor na ta način prenesel v okvir IB. V takšnih razmerah je bil CK KPJ "prisiljen", da se na seji 12. in 13. aprila sooči z najvažnejšim problemom, kar jih je bilo kdajkoli postavljenih pred KPJ - "vprašanje odnosa socialistične Jugoslavije do prve dežele socializma - Sovjetske zveze v okoliščinah stalinske hegemonistične politike do manjših in šibkejših dežel". V razpravi je Tito lucidno analiziral vsiljeni spor kot državni spor in ne kot ideološki spor dveh partij: "Tovariši, imejte v vidu, da tu ne gre za nikakršne teoretske diskusije, za nikakršne napake KPJ, za nikakršne naše ideološke stranpote. Ne smemo dopustiti, da smo porinjeni v diskusijo o tem... Tovariši, tu gre predvsem za odnose med državama... Meni se zdi, da se oni poslužujejo ideoloških vprašanj, da bi opravičevali svoj pritisk na nas, na našo državo... Za to gre, tovariši..."²⁰ Nakar je plenum sprejel odločilen sklep, s katerim je odgovoril na Stalinove obtožbe, in sicer: "da obstajajo specifični pogoji graditve socializma v posameznih deželah", kakor tudi, "da je nujno potrebno najtesnejše sodelovanja med socialističnimi državami na temelju popolnega spoštovanja neodvisnosti in enakopravnosti".²¹ Sledil je Stalinov odgovor, da naj bi spor obravnavali na sestanku IB. CK KPJ je predlog zavrnil z obrazložitvijo, da bi bila jugoslovanska stran - zaradi Stalinovega vpliva - v neenakopravnem položaju, ter istočasno naslovil na partijsko članstvo posebno informacijo o sporu. Republiška, pokrajinska in lokalna vodstva KPJ, ki so obravnavala vsebino pisem, so podprla stališča CK KPJ in odločitev, da se predstavniki KPJ ne udeležijo sestanka IB. Zgodilo se je prvič v zgodovini Stalinove vladavine, da se mu je uprlo ne samo

¹⁴ Jugoslovanski izvoz v ZSSR je znašal 53%, uvoz pa 56% v strukturi celotne jugoslovanske zunanje trgovine.

¹⁵ B. Kidrič, Zbrano delo III, str. 118-125: "Govor v Ljudski skupščini FLRJ ob sprejemanju petletnega plana (1947-1951)".

¹⁶ "Pristanek na takšno federacijo bi pomenil konec narodnoosvobodilne, socialistične in Titove Jugoslavije, saj bi bila docela odvisna od sovjetske politike" (E. Kardelj, Spomini: Boj za priznanje nove Jugoslavije 1944-1957, Ljubljana 1980, str. 117-118).

¹⁷ Na seji CK KPJ 1. III. 1948 so sprejeli stališče, da se je treba upreti neenakopravnim odnosom, ki jih je skušala vsiliti Moskva. S tem se je vodstvo kake partije prvič v zgodovini postavilo po robu do tedaj nedotakljivi avtoriteti v mednarodnem komunističnem gibanju (V. Dedijer, Dokumenti 1948 I, str. 191-194).

¹⁸ "Strokovnjaki so zato tam, da jih poslušajo, ne pa da bi samo sedeli pri vas," je dejal Stalin Kardelju v Moskvi 19. 4. 1947 (E. Kardelj, Spomini, str. 101). Ker jugoslovanska stran ni priznala zahtevanega privilegirane položaja sovjetskim strokovnjakom, jih je vlada ZSSR 18. in 19. III. 1948 odpoklicala z obrazložitvijo, da so "obdani s sovraštvom".

¹⁹ Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b), Ljubljana 1948.

²⁰ V. Dedijer, Dokumenti 1948 I, str. 227.

²¹ Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b), str. 18-26.

vodstvo neke partije,²² temveč tudi njeno članstvo.

Po mnogih opozorilih CK VKP(b) jugoslovanski partiji na eni in vztrajni zahtevi CK KPJ na drugi strani, da naj se razprava o razmerah v KPJ umakne z dnevnega reda, se je IB vseeno sestal na 2. zasedanju v Bukarešti od 22.-28. junija, brez predstavnikov KPJ, ter sprejel in 28. junija objavil resolucijo "O stanju v KP Jugoslavije".²³ Resolucija je ponovila obtožbe iz pisem, da se hoče KPJ odcepiti od enotne socialistične protiimperialistične fronte, da izdaja mednarodno solidarnost delovnega ljudstva, zapušča pozicije delavskega razreda, se odmika od marksistično-leninistične teorije razrednega boja in prehaja na pozicije nacionalizma. Obenem je pozvala člane KPJ, naj zamenjajo CK in postavijo novega. Resolucijo so podprle skoraj vse komunistične oziroma delavske partije - kar kaže na takratno popolno monolitnost mednarodnega komunističnega gibanja - in so skladno s tem (od 1. do 10. VII. 1948) pretrgale vse, tudi formalne vezi s KPJ.

CK KPJ je vztrajal v boju za samostojnost in enakopravnost v odnosih med KP in socialističnimi državami in to ponovno zapisal v odgovoru na resolucijo IB 29. junija.²⁴ Ves jugoslovanski tisk je tega dne objavil tako resolucijo IB kot izjavo CK KPJ, medtem ko izjave KPJ ni objavila nobena od partij IB. Peti kongres KPJ (21.-28. VII. 1948)²⁵ - prvi po osvoboditvi države - je ocenil, da je kritika IB netočna in krivična, ter v celoti potrdil stališča svojega CK. Kljub radikalnemu političnemu in tudi čustvenemu preobratu v odnosu do ZSSR in VKP(b), izoblikovanem v skupnem boju zoper fašizem in nacizem, je večina partijskega članstva in tudi državljanov Jugoslavije stališča državnega in partijskega vodstva podprla.²⁶

Ko resolucija IB ni dosegla svojega namena, je poskušala Moskva zlomiti Jugoslavijo z gospodarsko blokado, politično osamitvijo, organiziranjem vohunskih in terorističnih akcij. Tudi na 3., zadnjem zasedanju IB (novembra 1949 v Budimpešti) KPJ ni hotela sodelovati. Na zasedanju so ponovno napadli KPJ in FLRJ ter sprejeli novo resolucijo z naslovom "Jugoslovanska kompartija pod oblastjo špijonov in morilcev".²⁷ Ker se FLRJ ni uklonila, so maja 1950 na njenih severovzhodnih mejah začele vzhodnoevropske države zbirati vojaške sile in se pripravljati na oborožen napad na Jugoslavijo (zgradila so operativna vojaška letališča, nova vojaška taborišča,

²² Stalin je bil prepričan, da bo njegova kritika jugoslovanskega partijskega in državnega vodstva povzročila razkol v CK KPJ. To se na presenečenje Moskve ni zgodilo, saj sta se samo S. Žujović in A. Hebrang tedaj javno izrekla za Stalina.

²³ Zveza komunistov Jugoslavije in mednarodno delavsko gibanje (dokumenti), Ljubljana, str. 15-22. CK KPJ se je pri objavi resolucije poslužil agencijskega teksta resolucije, objavljene v "Rude pravo" (Praga), ker IB resolucije ni poslal CK KPJ.

²⁴ Ibidem, str. 75-81: "Izjava CK KPJ k resoluciji IB o stanju v KPJ".

²⁵ Peti kongres KP Jugoslavije, Ljubljana 1948.

²⁶ V obdobju od objave resolucije IB do leta 1963 so organi za notranje zadeve v Jugoslaviji evidentirali 55.663 oseb, ki so na razne načine podpirali akcijo Moskve in vzhodnoevropskih držav. Od teh so 16.312 poslali - po odločitvi sodišča ali po administrativnem odloku - v zapore oziroma taborišča, zlasti na Jadranske otoke (Goli otok, Grgur). V situaciji, ki bi lahko objektivno pripeljala do izničenja jugoslovanske samostojnosti, je tajna policija (Udba) dobila najširša pooblastila in dosegla relativno veliko avtonomnost. To je navsezadnje vodilo do grobih deformacij v njenem delu, ki so dosegle višek v maltretiranju kaznjencev oziroma t.i. informirojcev. Nasilne metode, ki so jih v taboriščih uporabljali za "prevzgojo", so bile seveda v popolnem nasprotju s humanističnimi načeli socialistične revolucije. Glej npr.: D. Marković, Iстина o Golom otoku, Beograd 1987.

²⁷ "Titova klika je spremenila Beograd v ameriški center vohunstva in protikomunistične propagande... Klika Tito-Ranković je odprla velike možnosti za prodiranje tujega kapitala v gospodarstvo dežele in ga postavila pod nadzorstvo kapitalističnih monopolov... Politika jugoslovanskih upravljalcev na vasi ima kulaško kapitalistično naravo... Vohunska skupina Tita, Rankovića, Kardelja, Džilasa, Pijadeja, Gošnjaka, Maslarića, Beblerja, Mrazovića, Vukmanovića, Koče Popovića, Kidrića, Neškovića, Zlatića, Velebita, Koliševskega in drugih je sovražnik delavskega razreda ter kmetov, sovražnik jugoslovanskih narodov..." (Zveza komunistov Jugoslavije in mednarodno delavsko gibanje (Dokumenti), str. 23-27).

vojašnice, komunikacijske objekte ter imele manevre).²⁸ Obenem so v teh državah na političnih procesih - po preizkušeni stalinistični teoriji "sodnega dokaza" A. Višinskega - obsodili in likvidirali vse, za katere je bilo pričakovati, da bi po jugoslovanskem vzoru lahko nasprotovali uveljavljanju sovjetskega stalinističnega sistema (proces proti K. Džodzu v Tirani, L. Rajku v Budimpešti, T. Kostovu v Sofiji, R. Slanskemu v Pragi). Smisel teh procesov je bil v tem, da pred domačo in svetovno javnostjo opravičijo gonjo proti Titovi Jugoslaviji kot "oporišču imperializma". Ni pa bilo mogoče prezreti dejstva, da so v teh državah postavili pred sodišča predvsem tiste voditelje, ki so bili med drugo svetovno vojno v svoji domovini ter delili usodo s svojimi narodi, ne pa tistih, ki so leta 1945 skupaj z Rdečo armado prihajali iz Moskve in prevzemali oblast. Ker pritisk na Jugoslavijo s strani ZSSR in drugih vzhodnoevropskih držav ni popuščal, ampak je še naprej naraščal, je vlada FLRJ 26. XI. 1951 predložila na zasedanju generalne skupščine OZN v Parizu pritožbo proti tem državam²⁹ ter zahtevala, da prizadete vlade urejajo svoje odnose in rešujejo medsebojne spore v skladu z duhom ustanovne listine OZN. Jugoslovanska prizadevanja je generalna skupščina - z obsodbo sovjetske politike do Jugoslavije - podprla. Pomen tega dogodka je daljnosežen, saj je FLRJ pred svetovno javnostjo nedvoumno povedala, da ne bo več objekt oziroma privesek sovjetske zunanje politike, temveč samostojni in aktivni subjekt v mednarodni skupnosti. Jugoslovanska zasnova bodoče zunanje politike (preseganje blokvske polarizacije) - na načelih aktivne miroljubne koeksistence ter na razvoju gospodarskih, političnih in kulturnih odnosov z državami različnih družbenih sistemov (neuvrčenost) - je rezultat spopada s stalinističnim hegemonizmom.

Na vrhuncu spora z IB je skupščina FLRJ 27. VI. 1950 uzakonila delavsko samoupravljanje,³⁰ kar je izražalo težnjo po popolni opustitvi sovjetskega modela razvoja socializma. Vendar pri ocenjevanju tega akta ne gre prezreti, da se je delavsko samoupravljanje začelo v nerazviti državi, s podedovanimi in novimi protislovji, z močnim vplivom države v gospodarstvu in družbi, z močnimi elementi stalinistične ideologije ter z birokratskimi težnjami, ki še zdaleč niso presahnile. Zunanja faktorja - država in partija - sta še naprej odločilno vplivala na organizacijo in delo podjetij. Ne glede na začetno simbolično vlogo delavcev v upravljanju podjetij, pa je imel novi Zakon v tistem času predvsem principialni pomen, saj je prvič v socialističnem svetu negiral koncepcijo stalinističnega centralizma in državne lastnine kot trajne oblike lastnine v socializmu ter dal perspektivo novi družbeni organizaciji.

4. Šesti partijski kongres - vsebinski preobrat?

Štiri leta po resoluciji IB so delegati na VI. kongresu ZKJ (Zagreb, november 1952)³¹ prvič temeljiteje analizirali vsiljeni jim spor. Kongres je ugotovil, da so Stalinove dogmatične sheme o razvoju socializma postale resna ovira za razlago novih

²⁸ V obdobju 1948-1954 je bilo na teh mejah 7877 incidentov, od tega 142 obmejnih spopadov.

²⁹ Bela knjiga o agresivnim postopcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Madžarske, Romunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji, Beograd 1951: izvor agresivnega pritiska, politični pritisk, gospodarski pritisk in gospodarska blokada, teroristična in diverzantska dejavnost, izzivanje obmejnih incidentov, vojaški pritisk.

³⁰ B. Petranović/M. Zečević, Jugoslavija 1918/1988 (Dokumenti), Beograd 1988, str. 1023-1024.

³¹ Šesti kongres KPJ-ZKJ, Ljubljana 1952. Glavni referati na kongresu so bili: "Boj komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo" (J.B. Tito), "O zunanjepolitičnih vprašanjih" (E. Kardelj), "O gospodarskih vprašanjih" (B. Kidrič), "O osnutku novega statuta KPJ in nekaterih organizacijskih vprašanjih partije" (A. Ranković).

pojavnost v sodobnem svetu. Tito in Kardelj sta opozorila, da socializem v sodobnem svetu ni več "izoliran otok" in da so postala vprašanja razvoja socializma eden prvih problemov v svetu. Stalin je prezrl to dejstvo in napravil - iz teorije o dominantnosti spopadov med socializmom in kapitalizmom kot sistemoma držav in iz strahov nevarnosti od zunaj - ideološko podlago za politiko s pozicij sile, za uresničenje hegemonističnih ciljev in pritisk na neodvisnost novonastalih socialističnih dežel, s čimer je preprečeval njihov notranji demokratični razvoj. Obenem si je prizadeval, da birokratizem kot "ortodoksno" ideologijo in prakso postavi proti socialistični demokraciji, "teoretično" uzakoni oblike svojega lastnega sistema za vse socialistične dežele, in da hkrati tudi na področju gospodarstva utemelji upravičenost hegemonizma "s teorijo" o dveh tržiščih v sodobnem svetu. "S svojim odporom proti tej politiki in s svojimi napori v boju za razvoj socializma v lastni deželi je KPJ pred vsem svetom postavila vprašanje oblik in pogojev bodočega gibanja socialistične družbe, vprašanje objektivnih zakonov razvoja v posameznih državah... Nasproti podrejanju komunističnih in drugih naprednih gibanj v svetu in spreminjanju teh gibanj v agenture in instrumente za cilje ekspanzionistične politike vzpostavljamo odnose in sodelovanje z naprednimi gibanji v svetu, ne da bi jim vsiljevali svojo voljo niti svoje recepte... Ta kongres ima zgodovinski pomen, ker je na njem prišla do polnega izraza zmaga nad IB, ki je hotel zdrobiti ne samo našo partijo, temveč tudi našo državo in jo podvreči sebi kot kolonijo." (Tito)

Kongres je nadalje v oceni notranjega razvoja ugotovil, da pomeni uvedba "delavskega samoupravljanja" prelomnico v razvoju socialističnih družbenih odnosov v Jugoslaviji, saj je bil "še iz izročitvijo tovarn v upravljanje delavcem storjen prvi veliki korak, ki vsebuje temeljne elemente odmiranja države in razširjanja socialistične demokracije na proizvodnem področju in s tem tudi v celotni družbeni strukturi". V tem kontekstu si je kongres zastavil izjemno pomembno vprašanje, in sicer: določitev mesta in vloge "zavestnih socialističnih sil v sistemu socialistične demokracije", oziroma opredelitev metod in oblik političnega delovanja, ki bodo še naprej zagotavljale vodilno idejno vlogo partije v novem sistemu. V vsej zgodovini boja za socializem so jugoslovanski komunisti prvi neposredno zastavili to bistveno vprašanje prehodnega obdobja, "saj partija ni in ne more biti v svojem delu neposredna voditeljica in naredbodajalka ne v gospodarskem ne v državnem ne v družbenem življenju, temveč deluje le s svojo politično in idejno dejavnostjo..." Glede na tako postavljene bodoče naloge partije je kongres sklenil, da se spremeni ime KPJ v ZKJ.³² Toda navkljub novemu programu in odporom v lastnih vrstah (primer Djilas!), se ZK ne odreka oblasti oziroma vodilni idejni vlogi v tako proklamirani samoupravni družbi; še več, vsebinska neuresničitev programa, sprejetega na 6. kongresu, predstavlja prav tisto točko - in to je nadaljnji razvoj jugoslovanske družbe potrdil - da se družbeni sistem (navkljub "samoupravljanju") ni mogel iztrgati iz okvirov stalinizma; pot k jugoslovanskemu "neostalinizmu" je bila odprta...

5. Normalizacija odnosov in novi dvomi

Po več letih blokovskega soočenja in napetosti so se v začetku 1953 pričela v mednarodnih odnosih kazati znamenja popuščenja napetosti. Marca je umrl Stalin, v juliju se je končala vojna v Koreji. Novo sovjetsko vodstvo je postopoma začelo navezovati stike z jugoslovanskim vodstvom, kar je postopoma pripeljalo do norma-

³² Ibidem.

lizacije odnosov med obema državama. Jugoslovansko vodstvo je vztrajalo, da je treba najprej normalizirati meddržavne, nato pa šele partijske odnose. Sedem let po sporu z IB je 26. maja 1955 prispela v Beograd vladna delegacija ZSSR, ki sta jo vodila N. Hruščov in N. Bulganin. Po pogovorih med voditelji obeh vlad so podpisali "beograjsko deklaracijo",³³ z njo sta obe vladi opredelili in uredili odnose med obema državama, kar pomeni, da je sovjetska stran priznala, da je šlo v sporu predvsem za državni in ne le za ideološki pritisk. Z deklaracijo naj bi bili dani temelji za novo prakso v odnosih med socialističnimi državami. Tega zgodovina žal ni potrdila, saj je ZSSR priznavala "enakopravnost" le Jugoslaviji, medtem ko je vsak poskus "osamosvojitve" drugih socialističnih držav zatrla (Madžarska 1956, Češkoslovaška 1968, "teorija o omejeni suverenosti", Poljska 1970 idr.).

Februarja 1956 je bil v Moskvi XX. kongres KP SZ, ki je po duhu in sklepih pomenil prelom z najbolj grobimi stalinističnimi izkrivljenji socializma. Kongres je na temelju Hruščovega nastopa³⁴ obsodil nekatere vidike Stalinove politike in dal močno spodbudo širšemu raziskovanju negativne dediščine, ki je bila - z začetim procesom destalinizacije - tedaj tudi deloma zavržena. Na kongresu so sprejeli, vsaj teoretično, načelo o različnih poteh razvoja socializma ter potrdili politiko prijateljstva z Jugoslavijo. Omenjeno načelo je dobilo mesto tudi v "moskovski deklaraciji" (junija 1956);³⁵ z njenim podpisom so bili urejeni še odnosi med KPSZ in ZKJ. S podpisom beograjske in moskovske deklaracije je bilo omogočeno, da se normalizirajo odnosi tudi z drugimi socialističnimi državami ter komunističnimi in delavskimi partijami, kar se je zgodilo v naslednjih letih. Obe deklaraciji sta zbudili po svetu velik odmev; v vrstah delavskih in komunističnih partij so ju sprejeli kot začetek novega obdobja v odnosih v mednarodnem in komunističnem gibanju.

17. aprila 1956 je izšla še zadnja številka glasila IB "Za čvrsti mir, za ljudsko demokracijo". V njej so zapisali, da je IB razpuščen in da je "v preteklosti odigral pozitivno vlogo, vendar sedanje razmere v svetu ne ustrezajo nalogam IB", kar je beograjska "Borba" pospremila s sledečim komentarjem (19. IV. 1956): "Očitno je, da se ne moremo strinjati s tezo o pozitivni vlogi in pozitivni oceni, ki so jo formulirale partije - članice IB v sklepu o prenehanju delovanja IB. Naše izkušnje so pokazale, da je bil ta organ že od začetka usmerjen v nepravilno politiko proti FLRJ, kar se je formalno pokazalo tudi v objavi obeh resolucij IB proti Jugoslaviji... IB je kot t.i. podaljšana roka sovjetske stalinske hegemonistične politike z brezobzirnim teptanjem pravic suverenih narodov, držav in komunističnih oziroma delavskih strank prizadejal veliko škodo delavskemu in komunističnemu gibanju po vsem svetu, posebej pa t.i. socialistični skupnosti."

6. Teoretični vidiki

Bistvo jugoslovanskega spora s stalinizmom je bilo predvsem v temeljnem spopadu dveh pogledov na razvoj socializma: prvih, ki so povečevali sovjetski zgled kot univerzalen in edino pravilen, in drugih, ki so zagovarjali stališče, da vsaka država in vsako gibanje išče in najde rešitve, ustrezne posebnim razmeram sleherne države in vsakega gibanja. Stalin je "teoretično" branil svoje pojmovanje s parolo o "potrebi po graditvi socializma v eni sami državi", češ, "socializem je mogoče ustvariti samo s

³³ ZKJ in mednarodno delavsko gibanje (dokumenti), str. 61-64.

³⁴ Tajni referat N. S. Hruščova, Zagreb 1970.

³⁵ ZKJ in mednarodno delavsko gibanje (dokumenti), str. 65-67.

širjenjem državnih meja Sovjetske zveze," ne pa z enakopravnim sodelovanjem dežel, v katerih je zmagala socialistična revolucija. V tem kontekstu so bili v središču obsežnih razprav in razhajanj med obema stranema trije pomembni spleti problemov: 1. odnosi med komunističnimi partijami in socialističnimi državami (katerih rešitev je bila več ali manj odvisna od politične volje "komunističnega centra" na eni ter dejanske "moči" komunističnih partij na drugi strani); 2. poti socialistične preobrazbe; 3. družbeni odnosi v socialističnih državah. Slednja dva problema sta - v pogojih spopada s stalinizmom - vodila do spoznanja, da je predimenzioniranje in fetišizem politične sfere (države, birokracije, partije) ena največjih nevarnosti za razvoj socializma; s tem se je začel intenzivni proces teoretskih razprav o bistvenih problemih socializma.³⁶

V središču teh razprav, ki so jih vodili protagonisti jugoslovanske revolucije (J. Broz Tito, E. Kardelj, B. Kidrič, M. Pijade, V. Bakarič, M. Djilas in drugi), je bil problem "alienacije" v vsej svoji kompleksnosti. Na eni strani je šlo za iskanje načina in poti preseganja različnih oblik alienacije (pri tem ne gre prezreti, da so se v teoretičnih razpravah vrnili k Marxu), na drugi pa za odkrivanje konkretnih poti reševanja tega problema v mnogonacionalni, socialno in kulturno raznoliki ter ekonomsko nerazviti Jugoslaviji. V konkretni zgodovinski praksi so se nove rešitve, katerih poglavitni spodbujevalec je bila - zaradi nerazvitosti delavskega razreda - njegova politična avantgarda, soočale z vrsto ovir (nerazvitost industrijske družbe, nizka stopnja družbenoekonomskih in demokratičnih odnosov), katerih preseganje bi šele omogočalo uspešno realizacijo projekta, imenovanega "družbeno samoupravljanje". Pri tem je bilo ključnega pomena onemogočanje razraščanja birokratizma oziroma "vladavine v imenu ljudstva", ki se nujno reproducira, kadar je vpliv politične sfere močan in družbenoekonomska struktura nerazvita.

Ker je bila država v začetku 50. let še vedno v ostrem spopadu s stalinistično hegemonistično politiko in celo pod njenim močnim političnim in ekonomskim vplivom, so se teoretska razmišljanja in koncepcije razvijale kot nenehne protiuteži sovjetski teoriji in praksi. V tem smislu je Tito konec leta 1952 kritiziral sovjetsko birokratsko prakso, velikorusko hegemonistično politiko ter položaj meznega odnosa delavskega razreda v etatističnem sistemu in poudaril, da rešitev ni v krepitvi centralističnih državnih funkcij, marveč v krepitvi samoupravljanja, tj. v odmiranju državnih funkcij, v decentralizaciji in demokratizaciji upravljanja, kajti "resnično demokratično upravljanje se začne tam, kjer preneha funkcija upravljanje države v gospodarstvu po njenem aparatu".³⁷ "Temu objektivnemu procesu mora po našem mnenju ustrezati tudi organizacijski mehanizem demokracije, ki se razvija na podlagi družbene lastne produkcijske sredstev", je dejal E. Kardelj na predavanju v Oslu (oktobra 1954).³⁸ In dalje: "V razmerah podružbljenih produkcijskih sredstev je treba graditi tak demokratični organizacijski mehanizem družbenega upravljanja, ki bo omogočil, da bodo državljani z direktnim sodelovanjem v organih družbenega samoupravljanja (delavski sveti, zadruge, komune) neposredno odločali o tem, kdo bo njihov predstavnik v višjih organih. Državna uprava mora biti potemtakem strokovni aparat, podrejen tem samoupravnim družbenim organom. Vsaka druga pot pelje v birokratizem in pomeni zavihanje socialistične ustvarjalne iniciative posameznikov... Da bi se vse to uresničilo, je bilo nujno treba začeti uresničevati takšne politične in družbenoekonomske orga-

³⁶ P. Vraniecki, Zgodovina marksizma III, Ljubljana 1983, str. 217-301: "Marksizem in jugoslovanska revolucija".

³⁷ VI. kongres KPJ-ZKJ (Referat J.B. Tita).

³⁸ E. Kardelj, Problemi naše socialistične prakse IV, Ljubljana 1960, str. 198-243: "Socialistična demokracija v jugoslovanski praksi".

nizme, ki bi bili kar najbliže samemu producentu in ki bi prevzeli nekatere bistvene funkcije centralizirane državne oblasti ter tako tvorili z delavskimi sveti in drugimi organi družbenega upravljanja nove družbene skupnosti. Te enote niso nič drugega kot prav tiste komune, v katerih je že Marx videl oblike, prek katerih se bo izvajalo odmiranje države in ki bodo navsezadnje zamenjale tudi državo samo.³⁹

Takšno, v Marxovem duhu pojmovano uresničevanje socialističnih družbenih odnosov je zahtevalo tudi novo koncepcijo celotnega ekonomskega sistema. Namesto stalinističnih etatističnih koncepcij absolutne oblasti države, njenega popolnega upravljanja in organiziranja gospodarstva, planiranja ter končno prisvajanja presežnega dela in delitve, pri čemer je producent spet ostal samo objekt, ki ga upravljajo - je bil tedaj storjen močan preokret v pojmovanju ekonomskih funkcij države in delovnih kolektivov, pomena planiranja, delovanja ekonomskih zakonov itd. Prehod na novo ekonomsko politiko in bistvo novega gospodarskega sistema je opredelil njen avtor B. Kidrič (1952) takole:

"1. Novi gospodarski sistem se mora zasnivati na objektivnih ekonomskih zakonih in se do skrajne možne mere izogibati administrativnemu dušenju teh zakonov, kajti administrativni boj z objektivno obstoječimi ekonomskimi zakoni je v skrajni instanci jalov in iracionalen. Objektivni ekonomski zakoni - če hočemo ali ne - obstajajo...

2. Družbeno obvladovanje z objektivnimi ekonomskimi zakoni je treba radikalno reducirati samo na tiste splošne okvire (osnovne proporce družbenih planov), ki dajejo hkrati splošno smer gospodarskemu razvoju države. V okviru teh splošnih proporcev se mora razviti maksimalna iniciativa neposrednih producentov in komun.

3. Upravljanje naših tovarn in podjetij po neposrednih producentih samih. Ta zahteva je najbistvenejši pogoj za ustvarjanje resnično socialističnih družbenih odnosov, kajti brez izpolnitve te zahteve ne obstaja končna zagotovitev socialistične družbene osnove, ker bi produkcijska sredstva ostala v tej ali oni obliki odtujena neposrednim producentom.

4. Dejansko družbeno prisvajanje presežnega dela in socialistično demokratično upravljanje s presežnim delom." Pri tem B. Kidrič opozarja, da so se s to točko "formalno, preden je Stalin oktobral 'likvidacijo potrebnega in presežnega dela v socializmu', strinjali tudi sovjetski ekonomski teoretiki. Toda kakšna je videti stvar v sovjetski praksi? V ZSSR si vse presežno delo (razen enega dela kolhoznega) prisvaja država. Konkretno: celotno presežno delo odtuja neposrednim producentom, odloča o njegovi nadaljnji uporabi in na njegovi osnovi zadovoljuje svoje luksuzne zahteve - sovjetska birokratska kasta... Povsem razumljivo je, da je za uresničevanje teh zamisli, ki v bistvu pomenijo preseganje ekonomske in politične alienacije, treba uresničiti konkretno samoupravnost, ki se kaže v prvi vrsti v sodelovanju samih producentov pri delitvi družbenega dohodka."⁴⁰

Nova spoznanja so se kazala tudi v pojmovanju razvoja vasi v socializmu. Kratko obdobje forsiranja kolektivizacije na vasi (1949) je opozorilo, tako z ekonomskega kot s političnega gledišča, na njene negativne posledice. Zato je bila opuščena ideja forsiranja ustanavljanja zadrug po sovjetskem zgledu. Z vprašanji socialistične agrarne politike v jugoslovanskih pogojih - kjer so prevladovali mali in srednji kmeti, večinoma z zaostalo tehnično strukturo - se je teoretsko posebej ukvarjal Vladimir Bakarič (1912-1983), ki je v razpravi "O možnostih razvoja naše vasi" (1954) predstavil dva izhoda: "Prvi je ruski. Ko so se znašli pred podobnim prob-

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ B. Kidrič, Zbrano delo IV, Ljubljana 1976, str. 494-505: "Razprava na VI. kongresu KPJ-ZKJ".

lemom okrog leta 1928, so dejansko začeli z ekspropriacijo vseh proizvajalcev žita pod izrazom 'kolektivizacija vasi' in s tem postavili temelje svojemu državnokapitalističnemu sistemu na tem področju proizvodnje. Nikakršnega dvoma ni, da taka pot za nas ni mogoča; bila bi v protislovju z osnovnimi težnjami razvoja socialistične demokracije, pa tudi s težnjami ekonomskega razvoja.

Preostane nam torej samo druga - 'ameriška' pot, ki je manj boleča in hitrejša. Ta 'ameriška' pot, tj. večja blagovnost pri malem producentu in manjše povečevanje njegovega dohodka, je dala veliko večjo živahnost vaškemu trgu... Razumljivo je, da bi stihija tega 'osvobojenega' razvoja privedla do ponovnega rojevanja kapitalističnih teženj na vasi. Vendar pa takšen popolnoma 'svoboden' in stihijski razvoj tudi ni mogoč. Vlogo tistega velikega kmetijskega kapitalista mora pri nas prevzeti socialistični sektor."⁴¹

Široko analizo o tem vprašanju je podal tudi E. Kardelj v svojem delu o problemih socialistične politike na vasi, kjer so bile že sorazmerno dokončno načrtane smernice jugoslovanskega socialističnega razvoja na vasi: "Zavrnilo smo pot splošne kolektivizacije zemlje na osnovi enostavne kooperacije dela zaradi ekonomskih in političnih razlogov, opredelili pa smo se za proizvodnjo v prvi vrsti na socialističnem sektorju, tj. na velikih posestvih ob ustreznih metodah združevanja zemlje in kooperacije s posameznimi kmeti... Socialistični sektor je torej s kooperacijo temeljni moment socialistične preobrazbe vasi in dviga kmetijske proizvodnje sploh..."⁴²

Iz vsega povedanega lahko zaključimo, da je spopad s stalinizmom v obdobju IB na eni strani pospešil kritično presojanje in analiziranje jugoslovanskih in mednarodnih izkušenj, na drugi pa teoretično utemeljil in praktično uveljavil nove možnosti socialistične družbene preobrazbe. V tem kontekstu so jugoslovanski marksistični teoretiki videli v "samoupravljanju" tisto obliko zgodovinskega procesa družbenega osvobajanja dela, ki naj bi pomenila ne samo alternativo stalinističnemu konceptu socializma, pač pa tudi pot k humanističnemu socializmu. Jugoslovanska družbena praksa pa je v naslednjih desetletjih pokazala, da je bil nov projekt kljub vsemu "utopičen", saj ni v zadostni meri upošteval objektivnih zakonitosti družbenega razvoja - tj. šibko razvite ekonomske osnove delavskega samoupravljanja; z njeno nerazvitostjo pa se je še naprej ohranjala in utrjevala "državnopartijska" birokracija, ki bo dokončno izničila "sanje" o dezalienaciji posameznikov in družbe kot celote. Najostrejšo kritiko oziroma samokritiko akterjev revolucije ("birokratske kaste") in razraščanja birokracije v jugoslovanski družbi je podal (podobno kot pred njim L. Trocki, ko je ocenjeval Stalinov sistem) Milovan Djilas v delu "The New Class" (1957), kjer je označil birokracijo kot nov (vladajoči) razred v socializmu...

⁴¹ V. Bakarić, O poljoprivredi i problemima sela, Beograd 1960, str. 382-385.

⁴² E. Kardelj, Problemi socialistične politike na vasi, Ljubljana 1959, str. 22 in 168.